

«Төрээн (тыва) чогаал» эртемийн Федералдыг ажылчын программазы 18.09.23

1. «Төрээн (тыва) чогаал» эртемийге Федералдыг ажылчын программа («Төрээн дыл болгаш төрөөн чогаал» эртемнер адыры) (улаштыр – тыва чогаал, тыва чогаал программазы) тыва дылын билир уругларга таарыштыр кылдынган, программада тайылбыр бижик, өөредилгениң ужур-уткалыг кезээ, программаны шийгээткениниң түннелдерин киирген.

2. Тайылбыр бижик кезээнде тыва чогаал эртемин өөредириниң ниити сорулгазын, өөредилге планында туружун, өөредилгениң ужур-уткалыг кезээ болгаш программаны шийгээткениниң түннелдерин киирген.

3. Өөредилгениң ужур-уткалыг кезээнде кол ниити өөредилгеде класс бүрүзүнге албан өөредирин сүмелээн чогаалдарның даңзызын тодараткан.

4. Кол ниити өөредилгеге тыва чогаалды шийгээткениниң бот-тускайлаң, метапредметтиг, база тус-тус өөредилге чылының дургузунда шийгээткени предметтиг түннелдерни программада киирген.

5. Тайылбыр бижик.

5.1. Программа башкыларга өөредилгениң адырында педагогиктиг болгаш методиктиг чаа угланышкыларын чугулалап, ажылчын программа тургузуп ажылдаарыңга дуза көргүзөр сорулгалыг ажылдап кылдынган.

5.2. Өөредилгениң регионалдыг болгаш этнокультурлуг онзагайларын чугулалап, Россияның хөй националдыг чоннары-биле акы-дунмалышкы хамаарылгалыг, патриотчу болгаш эп-найыралчы туруштуг, бурунгаар сайзыралдыг ниитилелге амыдырап-чурттаар, ол ышкаш кожа-хелбээ чоннарның культуразын билир хамаатыны кижизидер болгаш сайзырадыр сорулга салдынган, эртемни дес-дараалаштыр өөредир принциптерже кичээнгейни углаан.

Тыва литератураның сайзырап болгаш тургустунуп келген төөгүзү – үнелиг шыгжамыр, үндезилекчи чогаалчыларның болгаш амгы үениң авторларының чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын шинчилээри дээрге төөгүнү, ёзу-чаңчылдарны болгаш амыдыралды бүгү талалыг билип алырының онзагай аргазы, ол ышкаш кижини төрөөн чуртунга хумагалыг, чонунга хүндүткелдиг хамааты бооп өзериңге чугула эртем дээрзин уруглар шийгээдир.

5.3. Тыва литератураны төөгү, ёзу-чаңчылдар-биле холбап өөрениринге, долгандыр амыдыралды эскерип, хамааты быжыг туруштуг кижини хевирлээринге таарымчалыг чогаалдарны Программаның ужур-уткалыг кезээнде киирген.

Тыва литература эртеминиң ужур-уткалыг кезээ проблема-темалыг кезектерге чардынган. Кезек бүрүзү Тываның культурлуг амыдыралының хөгжүлдезин, ёзу-чаңчылдарын,

төөгүзүн, мөзү-шынар айтырыгларын көдүргөн чогаалдарын болгаш үзүндүлерин медреселдиги-биле билип алырынче кичээнгейни углаан.

Утка-шынары бир мөзүлөш болгаш бот-тускайлаң онзагай чогаалдарны сайгарып шиңгээдиринге Россия болгаш Тыва төөгүзүнүң идеологтуг угланышкыннары-биле холбап өөредир байдалдарны чугулага алырын программада сүмелеп турар. Ол ышкаш орус, даштыкы болгаш Россия чоннарының литературазындан өөрениринге сүмелээн чогаалдарның дөмей болгаш ылгалдыг талаларын уруглар тып, деңнеп, шүүштүрүп сайгарар. Чогаал бүрүзүнде көдүргөн ниити чидиг айтырыгларны ханы сайгарып өөренири уругларның чогаал эртеминге билиин делгемчидер.

5.4. Программада дараазында ужур-уткалыг кезектер кирген: «Кижиги - ниитилел - күрүне», «Кижиги - бойдус - депшилге», «Орус литература тыва дылда», «Делегей болгаш даштыкы литература тыва дылда», «Россия чоннарының литературазы тыва дылда», «Литература теориязы».

5.5. Тыва чогаал эртемин өөредир дараазында сорулгаларны чедип алырынче угланган: чогаал дугайында өөрөнгөн билиин улам делгемчидип, чоннуң төөгүзүн, амыдыралда ыдыктыг үнелерни база мөзү-шынар айтырыгларын бүгү талалыг көргүскөн чогаалдарны сонуургап номчуурунга, уран-чеченин амыдырал болгаш өске чогаалдар-биле холбап, деннеп сайгарып, тайылбырлап билир, бот-тускайлаң номчуттунарынга ынак, бедик хамааты туруштуг кижини хевирлээри.

Тыва чогаал чоннуң сагыш-сеткил, мөзү-шынар болгаш ёзу-чаңчылдар шыгжамыры, үне, ниитилел ужур-уткалыг барымдаа, бот-сайзыраарынга эргежок чугула эртем дээрзин уругларга эчизинге чедир угаадып кижизидери.

5.6. Тыва чогаалды өөрениринге сүмелеп турар ниити шактар саны – 68 шак: 10 класска - 34 шак (неделяда 1 шак), 11 класска - 34 шак (неделяда 1 шак).

6. 10-гу класска өөредилгениң ужур-утказы

6.1. Кирилде.

6.1.1. Тыва литература ХХ вектиң эгезинде. Мөзү-шынар болгаш эстетиктиг идеал дилээшкени. Тыва литератураның үндезилекчилери болгаш ийиги салгалдың чогаалчыларының чогаалдары.

6.1.2. Тыва литератураның үндезилекчилериниң автобиографтыг чогаалдары. С.К. Тока «Араттың сөзү», С.А. Сарыг-оол «Аңгыр-оолдуң тоожузу».

6.1.3. М.Б. Кенин-Лопсан «Чүгүрүк Сарала» – бирги тыва роман.

6.1.4. И.У. Бадра «Арзылаң Күдерек» – роман-диалогия.

6.1.5. С. Пюрбүнүң аар-берге салым-чолу болгаш ооң поэзиязы.

6.1.6. Тыва литературлуг критиканың сайзыралы болгаш баштайгы чогаал шинчилекчилери. Тыва чогаалдың сайзыраарына литературлуг критиканың, орус болгаш делегей литератураларының салдары. Тыва чогаалчыларның очулга ажыл-чорудулгазы.

6.2. Кезек «Кижини - ниитилел - күрүне».

6.2.1. Салчак Калбакхөрекович Токаның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.

С.К. Токаның автобиографтыг трилогиязы «Араттың сөзү». Бирги ном. Эгелер: «Он сургуул», «Улуг ухар». Үшкү номдан эгелер: «Улуг Москва, амыр-ла», «Улуг өөредилге эгелээн».

6.2.2. Степан Агбанович Сарыг-оолдун чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.

С.С. Сарыг-оолдун автобиографтыг тоожузу «Аңгыр-оолдун тоожузу». Тываның ниитилел-политиктиг амыдыралын уран чечен көргүскени. Бирги номдан эгелер: «Кижини чугаалажып таныжар, аът киштежип таныжар», «Чугааның эгези», «Эргин кырында», «Ием төрели оюнзак улус». Ийги номдан эгелер: «Чиктиг, солун чугаалар», «Кожасуурлар өрттенген», «Кижилер өскерилген», «Аревэге кирип алдым», «Кызыл хоорай».

Шүлүктөр: «Ынакшыл», «Чараш карак», «Үрезинчигеш».

Шүлүглел «Алдын-кыс».

6.2.3. Сергей Бакизович Пюрбүнүн амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.

Шүлүктөр: «Чаңгыс сөс дээш», «Пушкин шөлүнге», «Ак-көк дээр дег өннүг», «Күскү сесерликке», «Белек», «Чуртталганың аялгазы».

Шүлүглел «Үем болгаш үе-чергем дугайында».

6.2.4. Бадра Үжүней оглу Иргиттин (Ү.И. Бадра) амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.

Роман «Арзылаң Күдерек».

6.2.5. Салим Сазыгович Сүрүн-оолдун амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.

Роман «Тывалаар кускун».

6.2.6. Монгуш Борахович Кенин-Лопсанның амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.

Сонеттер. Роман «Чүгүрүк Сарала». Роман «Буян-Бадыргы».

6.3. Кезек «Кижини - бойдус - депшилге».

6.3.1. Олег Карламович Саган-оолдун амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.

Роман «Дөспестер».

6.3.2. Салчак Өдеевич Тамбаның амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.

Шүлүктөр: «Мээң байым», «Амыдырал хеми», «Сөзүм утпа», «Капитан Гастеллога», «Аалдап четсе».

Тоожу «Амыргалаар».

6.3.3. Константин Чанзанович Тоюннуң амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.

Шүлүктөр: «Көгерим», «Ыраажы кыс».

6.3.4. С.С. Сүрүң-оолдуң амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.

С.С. Сүрүң-оолдуң лириказы. Шүлүктөр: «Көк-көк даглар», «Ак».

Роман «Ногаан ортулук».

6.3.5. Юрий Шойдакович Кюнзегештиң амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.

Шүлүктөр: «Саргатчай», «Тоожу кижини хоорайда», «Шүлүктөрнүн дөзези», «Арат оглу ужуң үнген», «Ожук даштары», «Шүлүкчүнүн орнукшулу ыржым, шириин».

6.4. Кезек «Орус литература тыва дылда».

6.4.1. Тыва чогаалчыларның очулгазында А.С. Пушкин.

Шүлүктөр: «Тураскаал», «Сибирьже», «Хоругдаттырган кижини». Роман «Евгений Онегин» (очул. С.Б. Пюрбү).

6.4.2. Тыва чогаалчыларның очулгазында М.Ю. Лермонтов.

Шүлүктөр: «Салгын хемези», «Төрээн чурт» (очул. С.А. Сарыг-оол), «Буруттар» (очул. М.Б. Кенин-Лопсан).

6.4.3. Т.Г. Шевченко. Шүлүк «Дүш», «Чагыг».

6.4.4. С.П. Щипачев Шүлүктөр «Улуг-Хем», «Кызыл», «Ынакшылды туюлундан камнап чоргар...».

6.5. Кезек «Россия чоннарының литературазы тыва дылда».

6.5.1. Чогаалчылар С.П. Щипачёвтуң, В.М. Кожевниковтуң С.П. Гудзенконуң, А.А. Прокофьевтиң Тывага кээп чорааны.

6.5.2. Алтай поэзия. Ниити дыңнадыг. Владимир Ойинчинович Адаров. А.О. Адаровтуң алтай литератураының сайзыраарына салдары. Шүлүк «Көшкүн чон».

6.5.3. Шор литература. Ниити дыңнадыг. Н.Е. Бельчегешев (Койа Бельчек). Шүлүк «Ырлап тур мен».

6.5.4. Дагестан литература. Р.Г. Гамзатов. Шүлүк «Төрээн дыл» («Мээң Дагестаным» деп номдан).

6.5.5. Хакас литература. М.Н. Чебодаев. Чечен чугаа «Крепин».

6.6. Кезек «Делегей болгаш даштыкы литература тыва дылда».

6.6.1. Э Хемингуэй. Тоожу «Ашак биле далай» (очул. А. Делгер-оолдуу).

6.7. Кезек «Литература теориязы».

6.7.1. Роман. Тыва литератураның сайзыралының төөгүзүндө роман жанрының төрүттүнгени болгаш сайзыралы. Жанрларның хөй янзылыы: философчу, төөгүлүг, фантастиктиг, социал-психологтуг, шүлүктээн роман.

6.7.2. Литературлуг угланыышкыннар: тыва литературада социалисттиг реализм, реализм.

6.7.3. Тыва литературлуг критиканың сайзыралы. Тыва литературлуг критика, төрүттүнгени. Тыва литератураның бирги шинчилекчилери: Д.С. Куулар, М.А. Хадаханэ, А.К. Калзан болгаш өскелер-даа. Тыва литературлуг критиканың амгы үеде байдалы.

7. 11-ги класска өөредилгениң ужур-утказы.

7.1. Кириилде. Чогаалчы-үежилерниң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.

К.Э.К. Кудажи, Е.Т. Танова, В.С. Серен-оол, А.А. Даржай, М.К. Өлчей-оол, М.Б. Доржу, М.Б. Көжелдей, Э.Д. Донгак, М.М. Дуюнгар, Ч.Б-К. Ирбижей, Ш.М. Суваң, А.Ү. Күжүгет, Н.Ш. Куулар, Э.Б. Мижит, О.К. Туң-оол, А.С. Бегзин-оол, Р.Д. Лудуп, М.Н. Ооржак болгаш өскелер-даа. Чогаалчы бүрүзүнүң бот-тускайлаң аяны.

Литературлуг бөлгүмнерниң тыва литератураның хөгжүлдезинге салдары.

7.2. Кезек «Кижиги - ниитилел - күрүне».

7.2.1. Кызыл-Эник Кыргысович Кудажиның амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.

Роман-эпопея «Уйгу чок Улуг-Хем» (шилиттинген эгелер). Комедия «Долуманың хуулгаазыны».

7.2.2. Екатерина Туктуг-ооловна Танованың амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.

Тоожу «Дошкун чылдарның чазы» (шилиттинген эгелер).

7.2.3. Василий Бора-Хөөевич Монгуштуң амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.

Чечен чугаа «Каткы бажы каткан эвес». Чечен чугааның идея-тематиктиг угланыышкыннары.

7.2.4. Александр Александрович Даржайның амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.

Проза-шүлүк «Дазыл». Шүлүглел «Игил ызы». Трагедия «Четкер четкизи». Шүлүк «Хемнер бирде...».

7.2.5. Светлана Владимировна Козлованың амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.

Шүлүглел «Сыра».

7.2.6. Эдуард Люндупович Донгактың амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.

Роман «Эрги хонаштар».

7.2.7. Монгуш Борбак-оолович Көжелдейниң амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.

Тоожу «Төрээн чурттан ыракка».

7.2.8. Шомаадыр Дойлуевич Кууларның амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.

Роман «Баглааш» (шилиттинген эгелер).

7.2.9. Михаил Монгушович Дуюнгарның амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.

Чечен чугаалар «Мөчөк ирей», «Чалбак-Мыйыс».

7.2.10. Алексей Сарыгларович Бегзин-оолдуң амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.

Шүлүктөр: «Ачам биле Алаш хемим», «Ачамның чагы», «Философ».

7.3. Кезек «Кижиге - бойдус - депшилге»

7.3.1. Монгуш Баянович Доржунуң амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.

Шүлүктөр: «Ава сүдү», «Авамның ыры», «Вокзалга», «Авам чокта», «Тыва аъттар».

7.3.2. Владимир Седипович Серен-оолдуң амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.

Шүлүктөр: «Сыгыттың аяны», «Аржаанның аялгазы». Төрээн черин чаңчылчаан тыва уран чүүлдүң хевиринге алдаржыдып ырлааны.

Шүлүк «Мээң Тывам».

7.3.3. Антон Үержааның (А.Ү. Күжүгет) амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.

Шүлүктөр: «Ынак-тыр мен», «Хараган», «Хээлер».

7.3.4. Эдуард Байырович Мижиттин амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.

Шүлүктөрдө философчу угаап-боданышкынның ханызы: «Шүлүктүң эгези», «Ховаган», «Сээк», «Шыйлашкын», «Ары», «Мергежилге», «Дүрбүүшкүннүң дүрүмү», «Дугуй», «Аъттыг кижиге», «Кайда силер?», «Кыйгы».

Трагедия «Иениң ынакшылы».

7.3.5. Игорь Иргитович Бадраның амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.

Шүлүктөр: «Ынакшылдың сүлдези», «Сылдызым сен».

7.3.6. Роман Дамдынович Лудуптуң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. Шүлүк «Хары черге боданышкын».

7.3.7. Менги Нагаан-оолович Ооржактын чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.

Очулга ажылы. Тоожу Ч. Галсан «Дошкун чылдарның тоожузу».

7.3.8. Тываның херээжен чогаалчылары (ниити дыңнадыг). Херээжен чогаалчыларың тыва литератураның хөгжүлдезинге чогаадыкчы салдары. З.А. Намзырай, З.С. Байсалова, М.А. Хадаханэ, А.Х-О. Ховалыг, Э.Б. Цаллагова, Л.Х. Иргит, М.А. Күжүгет болгаш өскелер-даа. Чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.

7.4. Кезек «Орус литература тыва дылда».

7.4.1. С.А. Есенин. Шүлүк «Сыгыг дегбээн торгу харны дүвүлендир» (очул. С.С. Сарыг-оол).

7.4.2. М. Джалиль. Шүлүк «Өөрүшкүнүң сөөлгү ыры», «Хоругдаткан» (очул. Ч.Ч. Куулар).

7.5. Кезек «Делегей болгаш даштыкы литература тыва дылда»

7.5.1. У. Шекспир Традегия «Ромео биле Джульетта» (шилиттинген эгелер). «Сонеттер» (очул. С.Б. Пүрбү).

7.5.2. Чинагийн Галсан (Шыныкбай оглу Чурук-Уваа). Тоожу «Дошкун чылдарның тоожузу». Чечен чугаа «Хара Хөл» (очул. М.Н. Ооржак).

7.6. Кезек «Россия чоннарының литературазы тыва дылда»

7.6.1. Любовь Никитовна Арбачакова. Шүлүктер «Кырган-авам сактыышкынында», «Мээң черлерим».

7.6.2. Иван Тимофеевич Кузнецовтун чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. Очерк «Тыва эки турачы кыстар».

7.6.3. Тываның орус дылдыг чогаалчылары (ниити билиг). Тыва төөгүзү ужур-уткалыг номнар: А.А. Пальмбах «Века и годы», В. Мачавариани «В Танну-Тыва». И.Г. Сафьяновтун тыва дугайында очерктери болгаш чечен чугаалары. Г.И. Принцева болгаш Э.Б. Цаллагованың лириказы.

7.6. Кезек «Литература теориязы».

7.6.1. Комедия.

7.7.2. Сатира болгаш юмор.

7.6.3. Символ.

7.6.4. Барымдаалыг тоожу.

8. Кол ниити өөредилгеге тыва чогаал эртемниң программазын долу шиңгээткениниң даап бодап турар түңнелдери.

8.1. Кол ниити өөредилгеге тыва чогаал эртемниң программазын долу шиңгээткениниң дараазында бот-тускайлаң түңнелдери илереттинер:

1) хамааты кижизидилге:

Россияның бедик үзел-бодал туруштуг, идепкейлиг болгаш харыысалгалыг хамаатызы хевирлеттинер;

Конституция ёзугаар бодунуң эргелерин болгаш хүлээлгелерин медресеп билир, хоойлу болгаш корум-чурумга хүндүткелдиг болур;

чечен чогаалда чураан амыдыралчы байдалдар-биле холбап, чоннуң ёзу-чаңчылында, кижиге ынак, демократчы болгаш өг-бүледе үнелиг чүүлдерни хүлээп билир;

херекчок кыдыккы көрүштерге (экстремизм), хамаатыны алалай көөр (национализм) база өжээргек чорукка, социал ызыгуур, чүдүлге, сөөк-язы, национал демдектерге удур туруп билир;

ниитилелге хамаатыларның сонuurгалдарын боттандырап сорулгалыг кады ажылдажылгага, школага, ол ышкаш уруглар болгаш элээдилер организацияларынга, удуртулга ажылынга киржиринге белен;

социал институттарның ажыл-чорудулгазынга дүүштүр харылзаалыг ажылдап билир;

гуманитарлыг болгаш волонтер угланышкынның ажылдарга идепкейлиг киржир;

2) патриотчу кижизидилге:

хөй янзы аймак-чоннуг, чүдүлге-сүзүглелинге хүндүткелдиг болгаш Россия чуртунуң хамаатызы мен деп медресеп билип турары, тыва дылга, чогаалга, бодунуң төрүттүнген чериниң, Россия Федерациязының төөгүзүн өөрениринге улуг сонuurгалдыг, орус болгаш делегей литературазын тыва чогаалдар-биле деңнеп өөренирин медресеп билип турар;

Россия Федерациязының эртеминде, уран чүүлүнде, спорт, экономиктиг болгаш технологтуг сайзыралын, чоннуң дайынчы болгаш күш-ажылчы чедишкыннерин үнелиг кылдыр санап чоруур;

тыва литературада Россияның ыдыктарын: символдарны, төөгү болгаш бойдус шыгжамырларын, Россия чоннарының тураскаалдарын, ёзу-чаңчылдарын болгаш эртем, спорт, чаартылгалыг технологияларны, күш-ажылчы чедишкыннерни чырытканынга кичээнгейлии;

амыдыралчы чижектерге болгаш чогаал маадырларының омур-хевиринге кижизиттинген, Ада-чуртка бараан болурунга, ону камгалаарынга белен, бодал, туруш, мөзү-бүдүш талазы-биле бүзүрелдиг;

3) сагыш-сеткил, мөзү-шынар кижизидилгези:

чоннуң сагыш-сеткилинде үнелиг чүүлдерни медреселдii-биле билип турар;

чараш мөзү-шынарлыг чоруурун билири, кижиниң аажы-чаңыга хамаарышкан дүрүмнерин сагыырын билир;

чечен чогаал маадырларының омур-хевирлерин үлегерге ап, ук үлегерлерни сайгарып тура, тургустунган байдалдарны сагып, шиитпирни хүлээп билир;

келир үеде амыдыралында быжыг туруштуг болурунга бодунуң сорулгазын медресеп билир;

ада-иезинге база өг-бүлениң бүгү кежигүннеринге харысалгалыы, Россия чоннарының ёзу-чаңчылдарына, оон аңгыда чечен чогаалдарда чижектерге даянып, өг-бүле тударын, өг-бүле үнелерин медреселдиди-биле билип турар болгаш сагып билир;

4) эстетиктиг кижизидилге:

долгандыр делегейни, амыдыралды, эртем, техника сайзыралын, спорт, күш-ажыл, ниитилел харылзааларын хүлээп, үнелеп, сайгарып база херек кырында боттандырып билир;

бодунуң болгаш өске чоннарның уран чүүлүнүң янзы-бүрү хевирлерин, ёзу-чаңчылдарын болгаш улусчу чогаадылгазын хүлээп, чогаалдың сагыш-сеткил хөлзедиптер дээштиин эскерип билир;

чурттуң, делегейниң уран чүүлү, улустуң ёзу-чаңчылдары, аас чогаалы амы-хуу болгаш ниитилел уjur-уткалыг дээрзинге бүзүрелдиди;

уран чүүлдүң янзы-бүрү хевирлеринге бодунуң чогаадыкчы ажил-чорудулгазын шенеп кириштирер, оон иштинде тыва чогаалга ажилды күүседип тура, салым-чаянын бүгү талалыг илередиринче чүткүлдүү, уран чүүлдүң янзы-бүрү хевирлеринге киржип, бодун өскелерге таныштырып билир;

5) мага-бот болгаш сеткил-сагыш талазы-биле кадык, амыр-тайбың болурун хевирлээри, күш-дамыр кижизидилгези:

кадык-чаагай болгаш айыыл чок чоруктуң дүрүмүн сагып амыдыраарына, бодунуң кадыкшылына харысалгалыг чурттаарын билири;

мага-бодунуң кадыын быжыглаарынче чүткүлү, күш-культура кичээлдеринге бодун бүгү талалыг сайзырадып билири;

мага-бот болгаш угаанның кадык болурунга шаптараазынның хоралыг аажы-чаңнарга идепкейлии-биле удур туржуп, оон иштинде чогаал маадырларының амыдыралын болгаш хөделиишкиннерин шүүштүрүп билири;

б) күш-ажыл кижизидилгези:

күш-ажылга белени, ус-шевер болгаш өске-даа ажилдарның үнезин бот-хуузуна илередип билири, күш-ажыл, ажилчын кижилер, чогаалда маадырларның мергежилдинге даянып, келир үеде мергежилин медреселдиди-биле шилип ап, сайгарып турар;

бурунгаар технологтуг сайзырал болгаш социал угланыышкынның ажилдарга идепкейлиг киржинге белени, кадык чурттаарын суртаалдаар эгелекчи, идепкейлии, бот-хуузуна эгелекчи саналдарны киирер;

янзы-бүрү мергежилдерге сонургалды, келир үеде шилир профессиязына болгаш бодунуң амыдыралчы планын, ол ышкаш чогаал маадырларының хөделиишкиннерин үндезинге ап, боттандыраарынче чүткүлдүү;

өөредилгеге, билиг бедидип бот-өөрениринге база номчулганы шын шилилгелиг чорударынга белени;

7) экологтуг кижизидилге:

бойдус камгалаарының айтырыгларынга, ёзу-чаңчылдарга кижизиттингени, социал-экономиктиг ажыл-чорудулганың долгандыр бойдуска болгаш ниитилелге чедирип турар салдарын билип турары, тыва литературада бойдус дугайында чидиг айтырыгны көдүргөн чогаалдарны медреселдii-биле билип турары;

бедик сайзыралдыг үеде долгандыр турар хүрээлелге хамаарыштыр бодунуң билиинге база чогаал маадырларының хөделиишкиннеринге дүүштүр, ажыл-чорудулгазын планнап, херек кырында чорудуп билири;

долгандыр турар хүрээлелге хора чедирип турар боттуг барымдааларга удур, ол ышкаш чечен чогаалда көргүскен болушкуннарны сайгарып, төтчеглекчи чоруктарга удур идепкейлиг туржур;

бойдуска хора чедирер байдалдарны баш бурунгаар оштап, оларны болдурбазын, доза туруптар аргаларны билир;

бойдус камгалалынга хамаарышкан арга-дуржулгазын, ол ышкаш чечен чогаалдан номчуп, билип алган билиин делгемчидер;

8) эртем үндезинниг угаап шиңгээдигни билири:

сайзыраңгай үе, поликультурлуг делегейге, янзы-бүрү ёзу-чаңчылдар хүлээп сайгарар диалог азы ниитилел чергелиг дуржулгалар солчурунга эртемниң хөгжүлдезин өөренип, бодунуң туружун тып, быжыглаар салдарлыг делгем көрүүшкүннүг болуру уругларга хевирлеттинер;

өөренип сайгарган болгаш бот-тускайлаң номчаан чогаалдарынга даянып, чугаа болгаш номчулга культуразын, кижилер аразында харылзааларны, долгандыр делегейни шиңгээдир арга дээрзин билир;

эртем ажылының үнелиин медресеп билир, шинчилел болгаш төлевилел ажылдары болгаш литературлуг темаларга бот-хуузунда болгаш бөлүктөп ажылдаар.

8.2. Кол ниити өөредилге программазын, литературлуг билиглерни шиңгээдип, бот-тускайлаң түңнелдер чедип алган соонда, сеткил-сагыш байдалын шын тудуп өөренири уругларга хевирлеттинер:

сеткил-сагыжының көдүрлүп, хөлзөп турар байдалын эскерип, бодунуң иштики делегейиниң кайнаар сайзырап бар чыдарын бот-хуузунда миннип билир, бодунга бүзүрелдиг;

бот-башкарнып, бодунуң аажы-чаңын хайгаарап, тургустунган байдалдарга дүүштүр чувени эндевели болгаш сагыш-сеткилин оожургадаып билир;

сорулганы боттандыраырга, чедишкнни болгаш эки түннелди чедип алырынга бүзүрелдии, эки сеткилдии, чылдагаан тургузуп билири, идепкейлии, бодунуң харык-шинээнге дүүштүр өөредилгениң ажил-чорудулгазын шын чорудуп билир;

өскелерниң бодалы-биле каттыжып, сагыш-сеткилин үлежип, кады ажилдажылга үезинде деткижип билир;

өске кижилер-биле харылзаа тударынга, демнежип ажилдаарынга, сонуургал болгаш чөрүлдээлер шиитпирлээринге сайгарган чогаалдарындан чижектерни үндезинге ап, ниитилелдин дүрүмнерин билир.

8.3. Кол ниити өөредилгеге тыва чогаалды шиңгээткен түннелинде угаап шиңгээдиринин, харылзажылга чорударының болгаш башкарылгалыг бүгү-талалыг кылдыныглары, демнежип ажилдаарын күүседип билири уругларга хевирлеттинер.

8.3.1. Өөредилгениң угаап шиңгээдиринин бүгү талалыг кылдыныгларының кезээнде кирип турар логиктиг боданышкынның дараазында аргалары уругларга хевирлеттинер:

чугула айтырыгны бот-хуузунда онзагайлап илередип чугаалаар, ону бүгү-талазы-биле ылавылап көөр;

чогаал маадырларын деңнеп, чогаалдарның, сөзүглелдерниң онзагайларын тодарадып, литературлуг барымдааларны түннеп сайгарарда, боттуг демдектер азы үндезиннерни тургузуп билир;

ажылдың сорулгазын, ону боттандырап көргүзүкчүлерни болгаш үнелээр негелделерни салып билир;

чогаалдарда болуушкуннарның дүрүм ёзугаар болурун болгаш чөрүлдээлерин илередир; сорулгага дүүштүр эдилге-чазалга киирери, даап манап турар түннелдерниң частынып азы дүгжүп болурун үнелеп билир;

номчукчу дуржулгазынга даянып, амыдыралчы айтырыгларны шиитпирлээринге чогаадыкчы хөделип билир.

8.3.2. Өөредилгениң угаап шиңгээдиринин бүгү-талалыг кылдыныгларының кезээнде кирип турар шинчилел ажылын күүседип билиринге өөреникчилер хевирлеттинер:

өөренген чогаалдарын сайгарар, литературлуг үндезиннерге даянып, шинчилел болгаш төлевилел ажилдарын бадыткалдыг чижектерни дилеп, үндезинге ап тургаш, шинчилел ажылын бот-хуузунда күүседир, ук ажилды ажыглаарын сайгарып билир;

тыва чогаалда билиинге дүүштүр ажилдарның янзы-бүрү хевирлерин өөредилгениң аңгы-аңгы байдалдарында күүседип, тайылбырлап, өскертип билир;

эртем терминологиязын, амгы литературада өзек билиишкннерни болгаш методтарны билир;

номчукчу дуржулгазынга даянып, өөредилге болгаш амыдырал байдалдарын дүүштүр хууда сорулгаларны салып билир;

болуушкуннуң чылдагаанын болгаш түннелин, сорулганы боттандыраарын болгаш күүседирин даап бодаар, бодунуң бодалдарын бадыткаар барымдааларны тывар үндезиннер болгаш үнелээр демдектерни тодарадыр;

сорулганың түннелдерин сайгарар, оларны үндезинниг болгаш шүтүмчүлекчи шын сайгарар, өскерилгелер болу берип болурун баш бурунгаар даап тодарадыр;

тургустунган байдалга үнелелди бээр, шингээткени чаа арга-дуржулгага үнелеп берип билир;

чечен чогаалдарны сайгарып өөрөнгөн билиглерин шингээдири болгаш амыдыралга ажыглаарын билир;

тус-тус эртемнерде билиин тыва чогаал эртеми-биле демнештирип билир;

берге айтырыгны шийтпирлээринге чаа бодал, онзагай аргаларны саналдап билир, ажылдың таарымчалыг аргаларын саналдап билир.

8.3.3. Өөредилгениң угаап шингээдири бүгү-талалыг кылдыныгларының кезээнде кирип турар медээлер-биле ажылдап билир арга-шинек уругларга хевирлеттинер:

Өөрөнгөн темага хамаарыштыр медээ чыып алырының аргаларын билир, аңгы-аңгы үндезиннеринден чугула медээни дилеп-тыварын, сайгарарын, чаңгыс аайлаарын болгаш тайылбырларын бот-тускайлаң күүседир;

чогаал теориязынга хамаарыштыр янзы-бүрү хевирлер, жанрлар дугайын дыңнакчыларга таныштырып, өөрениринге таарымчалыг арганы шилип, сөзүглел тургузузарын билир;

чогаалдан болгаш өске үндезиннерден алдынган медээлерниң шынныын, хоойлу-дүрүмге дүүшкээн, ээлдек-эвилең аажы-чаңныг болур өй-чижээнге дүгжүрүн үнелеп билир;

угаан ажылы, харылзаа тудар болгаш ажыл-чорудулганы мөөнээр сорулгаларны боттандыраарда, медээ болгаш харылзаажылга технологияларының аргаларынга медээлел болгаш харылзаажылганың айыыл чок дүрүмнерин сагып билир;

медээ болгаш харылзаажылганың айыыл чок дүрүмнериниң бодунга хамааржып турарын билир.

8.3.4. Өөредилгениң харылзаажылга чорудар бүгү талалыг кылдыныгларынга хамааржыр кижилер-биле харылызаа тудуп, чугаалажып билири уругларга хевирлеттинер:

Кичээлдерге болгаш амыдыралдың бүгү байдалдарында кижилер-биле шын харылзаа тударын билир;

им-демдек, айтып көргүзөр арга-биле харылзаажырын ажыглап, социал им-демдектерниң утказын билир, чөрүлдээлиг байдалдар тургустунуп болур чылдагааннырны билип, чавырылдыраарын медреселдиди-биле билир;

чугаалажылганың янзы-бүрү аргаларын, удур-дедир билчиини тургузуп шыдаар; чогаал сайгарылгазының үезинде, барымдааларга даянып диалог чугааны боттандыраар, бодалын, туружун бадыткап, дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглап, чугааның утказын делгем, тодаргай илередип билир.

8.3.5. Өөредилгениң башкарылгалыг бүгү талалыг кылдыныгларының кезээнде кирип турар бодунуң ажыл-чорудулгазын таарыштырып ажылдап билири уругларга хевирлеттинер:

угаап шиңгээдир ажылдарны бот-тускайлаң күүседип билир, берге айтырыгларны илередип шыдаар, бодунуң өөредилге ажыл-чорудулгазынга хууда сорулгаларын, ооң иштинде чечен чогаалды өөренирин билир, амыдыралчы байдалдарга дүүштүр чугааны таарыштыр илередир;

ажылды таарыштыр күүседир билиинге, аргаларынга болгаш ажылдың чугулазын тодарадып шыдаар, чогаалды шиңгээдирин бот-тускайлаң планнап билир;

номчуттунар арга-дуржулгазынга даянып, тыва чогаал эртеминге сонuurгалын делгемчидер;

шын шилилгелиг номчулганы медреселдиди-биле билир, ону бадыткап шыдаар, шилилгениң түңнели дээш харыысалганы алыр;

чогаал эртеминге шиңгээткен билиглеринге даянып, таарыштыр ажылдаар арга-дуржулгазын үнелеп билир;

аңгы-аңгы эртемнерге, ооң иштинде тыва чогаалга, шиңгээткен билиин хөйге тодаргай таныштырарынга сонuurгалдыг, өөредилгеге болгаш культурага хамаарышкан билииниң деннелин бедик тудуп билир.

8.3.6. Өөредилгениң башкарылгалыг бүгү талалыг кылдыныгларының кезээнде кирип турар бодун хайгааранып ажылдап билири уругларга хевирлеттинер:

тургустунуп келген чаа байдалдарны хайгаарап, ажылынга эдилге-чазалганы киирер, түңнелдерниң сорулгага дүгжүп турарын үнелээр;

бот-үнелел дээрге ажылының уг-шиин тодарадып, угаап шиңгээдир үндезинин, түңнелин медресеп билири дээрзин билир;

тургустунган байдалга дүүштүр үнелел, шын шиитпир шилиир таварылгада, ажылынга бот-үнелел аргаларын ажыглаар;

тургустунуп болгу дег частырыгны шын үнелээр, оларны болдурбазы-биле үезинде шиитпир хүлээп билир.

8.3.7. Өөредилгениң башкарылгалыг бүгү талалыг кылдыныгларының кезээнде кирип турар бодун болгаш өскелерни хүлээп ап ажылдап билири уругларга хевирлеттинер:

бодунуң четпестерин болгаш эки талаларын эскерип, билип турар;

өөредилге үезинде ажил-чорудулгазын, ооң иштинде чогаалды номчуп, ында маадырларның омур-хевирин болгаш чидиг айтырыгларны сайгарып тура, чылдагааннарны кичээнгейге ап, бодунуң болгаш өскелерниң бадыткалдыг түңнөп турарын хүлээп билир;

литературлуг темаларга хамаарышкан маргылдаалыг чугаа үезинде, боду болгаш өскелер частырыгны кылып болурун угаап билир;

чогаал теориязынга шиңгээткен билиинге даянып, өске кижиниң көрүжүн, туружун барымдаалап, амыдыралда айтырыгларны сайгарар арга-шинээн хөгжүдөр.

8.3.8. Кады ажилдажылганың дараазында билиглери уругларга хевирлеттинер:

бөлүккө азы бот-тускайлаң ажилдаарын билир, ажыглап турар;

коллективтин нийти сонургалынга болгаш кезигүн бүрүзүнүң бот-тускайлаң арга-шинээнге дүүштүр кады ажилдаарының угланышкыннарын болгаш аргаларын шилип билир;

кады ажилдаарының сорулгаларын хүлээп, организаастап, сорулганы чедип алып ажилдарны баш бурунгаар тургузуп билир: план ёзуугаар ажилдаарын, киржикчилер-биле сүмелешип ажилдарны хуваажыр, кады ажилдаанының түңнелдерин сайгарып билир;

бөлүктүн ажылын үнелээр, түңнелдерни барымдааларга дүүштүр бодунуң болгаш бөлүктө киржикчи бүрүзүнүң киржилгезиниң шынарын чөптүг үндүрүп билир;

чаа төлевилелдерни, ооң иштинде литературлуг төлевилелдерни тургузар, идея болгаш уг-шиниң онзагайын, херек кырында ажыглаарын чедингир саналдап билир;

тыва чогаал эртеминге төлевилелди күүседип, шын, виртуалдыг болгаш интеграция байдалынга демнешип тура, ажилды дүүштүрүп, харылзаштырып билир;

идепкейжи, чогаадыкчы болгаш сагынгыр-тывынгыр ажилдаар.

8.4. Төрээн (тыва) чогаалды өөрөнгениниң предметтиг түңнелдери.

10-гу классты доозуп тура, уруглар дараазында билиглерни шиңгээдип алып:

өөрөнгөн чогаалдарда өзек чидиг айтырыгларны бижиттинген үезин барымдаалап, сайгарып турар;

өөрөнгөн чогаалдарының литературлуг угланышкыннарын тодарадып, оларның им-демдектерин ылгап билири;

мөзү-шынар айтырыын сайгарар, үнезин тодарадыр, амгы үе-биле холбаалыын сайгарып, бодалын илередип билир;

чаңгыс үе-чадада бижиттинген чогаалдарны деңнеп, ылгап, уран чечен, критиктиг болгаш эртем тайылбырлыг шүүштүрүп билир;

чогаал эртеминге шиңгээткен дүрүмнерге билиин херек кырында ажыглап билир;

сөзүглел, чечен чогаал номчукчуга, үежизинге болгаш келир салгакчыга авторнун кыйгырыы дээрзин хүлээп билир;

номчулганы чугулалап, бот-тускайлаң номчуур чогаалдарын шилиир чылдагааннарын тодарадып билир;

чогаал маадырларынга деңнелгелиг характеристиканы тургузуп билир, берге айтырыпта бадыткалдыг харыыны берип, тайылбырлаар, боду сөзүглел чогаадып билир;

чогаалга хамаарышкан чурукка болгаш кино-чурукка үнелел берип билир;

номчаан чогаалдарынга болгаш янзы-бүрү жанрларда бижиттинген чогаалдарга рецензия, үнелел бижип билир;

орус, делегей болгаш Россия чоннарының чогаалдарының очулгаларынга үнелел, дыңнадыг кылыр;

төлевилел-шинчилел ажылын өөрөнгөн чогаалдарынга, сайгарылгалыг ажилдарга, тускай шинчилелдерге даянып кылып билир.

8.5. Тыва чогаалды өөрөнгениниң предметтиг түңнелдери.

11-ги классты доозуп тура, уруглар дараазында билиглерни шиңгээдип алыр:

кижиниң делегей көрүүшкүннүң хевирлеттинеринге тыва литератураның салдарын билир;

литературлуг агымнар болгаш чогаалчының бот-тускайлаң онзагай аяны, чечен чогаал-биле оларның харылзаалыын чергелештир сайгарып чорудуп билир;

тыва литератураның үндезилекчилерин, амгы үениң чогаалчыларын, оларның билдингир чогаалдарының аттарын билир, чогаадыкчы ажил-чорудулгазында төөгүлүг болгаш уран чечен ужур-уткалыг барымдааларны, маадырларының «мөңгө омур-хевирин» азы ниитилешкек омур-хевирлерни тодарадып билир;

сөзүглелге, чогаалга төөгү-культура ужур-уткалыг тайылбырны кылып билир;

чечен чогаалды тус-тус эртемнер-биле: төөгү, химия, биология, география болгаш өске-даа эртемнер-биле холбаалыг сайгарып билир;

роман, тоожу, шии азы шүлүк чогаалдарының уран чүүлдүн өске хевирлери-биле холбаалыын (театр, видео болгаш аудио бижилге, чурук каасталгазы) тайылбырлап билир; библиографтыг айтылга, библиотекада каталог, справочниктер, энциклопедиялар, словарьлар, тускай литература-биле ажилдап билир;

амгы тыва литература дугайында медээни кандыг-бир үндезиннерден, ооң иштинде Интернет четкизинден, чыып болгаш таныштырып билир;

тыва, орус болгаш делегей литературазындан, оон аңгыда Россия чоннарының литературазындан «мөңгө» темаларны болгаш чидиг айтырыгларны көдүргөн чогаалдырны билир, деңнелгелиг сайгарылганы кылып билир.

